

QARA MƏŞƏDİYEV
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNDƏ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ HADİSƏSİ

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Grant № EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

Açar sözlər: karlaşma, cingiltiəşmə, dialekt, Türk dilləri

Key words: confusion, clanging, dialect, Turkish languages

Ключевые слова: путаница, лязг, диалект, Турецкие языки

Türk dillərinin samitlər sistemi uzun illərin, əsrlərin məhsuludur və əsrlər boyu öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Türk dillərinin fonemlər sisteminin tərkibində mövcud olan samitlər və onların xarakterik xüsusiyyətləri uzun illər türkoqların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə dəyərli tədqiqat əsərləri yazmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, ümumtürk dillərinin dialektlərinin fonetik sistemində mövcud olan samitlərin xarakterik xüsusiyyətləri ilə bağlı öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlər çoxdur və bu məqaləmizdə ümumtürk dillərinin dialektal sistemində samit əvəzlənmələrindən danışmağı faydalı hesab etdik.

M-b samit əvəzlənməsi. Bu keçid əksər türk dillərinin dialektləri xarakterik hesab olunur. Azərbaycan dilinin şərq qrupu və cənub şivələrində müşahidə edilən *m-b* samit başlıca olaraq özünü şəxsə işarə, yer və kəmiyyət ifadə edən sözlərdə göstərir. H. Mirzəzadə doğru olaraq göstərir ki, bu səslər bir-birinə yaxın olduğu üçün bəzi şivələrimizdə çox hallarda biri digərinin əvəzində işlənir. Belə bir xüsusiyyətin qədimliyini göstərən faktlar dilimizdə çoxdur. Beləliklə, hər iki samitin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən səs məxrəci, əsasən, müştərək olduğuna görə müəyyən müddət bunlar bir-birini əvəz etmişdir. (1, 19)

Türkölogiyada *b* və *m* samitlərinin hansının ilkin olması məsələsi uzun illər mübahisəyə səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, *b* samiti *m* ilə müqayisədə daha ilkin hesab olunmalıdır. Məsələn, götürək müasir türk dillərində işlənən *mən* *I şəxsin tək əvəzliyini*.

Mən şəxs əvəzliyini Mahmud Kaşğari *bən* şəklində qeydə almış və bu formada oğuz qıpçaq, suvar dillərində işləndiyini göstərmişdir. (2, 84) Mahmud Kaşğari yazır ki, sözün əvvəlində *m* hərfini suvarlar, oğuzlar,

qıpçaqlar **b** hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər "*mən bardum*", suvarlar, qıpçaqlar və oğuzlar "*bən bardum*", deyirlər. Türklər şorbaya "*mün*", bunlar "*bün*" deyirlər. (3, 105) *Mən* şəxs əvəzliyi yalnız Türkiyə türkcəsində *ben* şəklində işlənir. (4, 60) Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *mən* şəklində işlənən bu şəxs əvəzliyi başqırd türkcəsində *min*, qazax türkcəsində *men*, qırğız türkcəsində *men*, özbək türkcəsində *men*, tatar türkcəsində *min*, türkmən türkcəsində *men*, uyğur türkcəsində *man* (4, 60-61) samit əvəzlənmələri ilə (*ə-i-e*) çıxış edir.

Axısqa türklərinin dilini hərtərəfli şəkildə araşdıran prof. İ. Kazımov bu dildə *b-m* əvəzlənməsindən bəhs edərək göstərir ki, müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə Axısqa türklərinin dilində bu cür əvəzlənmə qeyri-bərabərdir. Həm **b**, həm də **m** refleksləri bu dildə eyni səviyyədə qorunub saxlanmışdır. Müqayisə et: *bonjuk* (Axısqa türk dili) - *muncuq* (Müasir Azərbaycan dili); *mənəşə* (Axısqa türk dili) - *bənövşə* (Müasir Azərbaycan dili); *bin* (Axısqa türk dili) - *min* (Müasir Azərbaycan dili) (5, 82)

Mən şəxs əvəzliyi çuvaş dilinin dialektlərində *ban* şəklində işlənir. (6, 224) Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *mən* əvəzliyi yönlük halda *məə*, *mə*, *məyə*, *maña*, *maa*, *ma*, *mağa* (7, 184) şəkillərində işlənir və buradan da görünür ki, **m** samitinin sözlərdə işləkliyi üstün mövqedədir. Türk dillərinin dialektlərinin əksəriyyətində də **b** ilə müqayisədə **m** samiti daha çox işlənir. Deməli, türk dillərinin dialektlərində **b** ilə müqayisədə **m**-in inteqrasiyası daha güclü bir şəkildə olmuşdur.

B-n samit əvəzlənməsi: hər ikisi bütün türk dillərinin əsas samitlərindəndir. "Qoşa dodaq səsləridir. Məxrəc etibarilə yaxın olsalar da, keyfiyyətə bir-birindən fərqlənir. **b** partlayan cingilti, **n** isə partlayan kar səsidir. Sözü əvvəlində, ortasında, axırında sərbəst işlənir". (1, 19) Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Cənub dialektlərində və türkmən, uyğur, qazax, özbək, tatar türkcələrində bəzi sözlərdə **b** səsinin **n** səsinə keçməsi müşahidə olunur ki, bu da güclü inteqrasiya əlaməti hesab edilməlidir. Məs.: *Balta-palta* (Bakı dialekti) - *palta* (uyğur türkcəsi) - *palta* (türkmən türkcəsi); *bəla-pəla* Quba (Quba dialekti) - *pəle* (qazax türkcəsi); *biçmək* (Bakı dialekti) - *piçmak* (uyğur türkcəsi); *biçək -piçək* (Quba dialekti) - *piçək* (qazax türkcəsi) - *piçək* (özbək türkcəsi) - *piçək* (tatar türkcəsi) - *piçək* (türkmən türkcəsi) - *piçək* (uyğur türkcəsi); *bütün-pütün* (cənub dialekti) - *pütün* (uyğur türkcəsi); *gedib -kedin* (Quba dialekti) - *kedin* (uyğur türkcəsi) və s.

Q-ğ samit əvəzlənməsi: Azərbaycan dilinin yazısında **ğ** samiti söz əvvəlində işlənir, lakin danışq dilində intensiv şəkildə müşahidə olunur. Axısqa türklərinin dilində "**ğ** samitinin söz əvvəlində işlənməsi (xüsusən də ərəb və fars mənşəli sözlərdə) adi haldır". (5, 67) Azərbaycan, özbək, uyğur türkcələrində də **q** samitinin **ğ** -nı əvəzləməsi təxminən bu şəkildədir: *qəm-*

ğəm (Azərbaycan dili) -*ğəm* (özbək dili)-*ğəm* (uyğur dili); *qalib- ğalib* (Azərbaycan dili) – *ğalib* (özbək dili) -*ğamin* (özbək dili); *uçuq-uçun* (Azərbaycan dili) – *uçun* (uyğur dili); *omurqa* (türk dili)– *onurğa* (Azərbaycan dili) – *onurğa* (türkmən dili) və s. Maraqlı faktdır ki, uyğur dilində bəzi sözlərdə *q-ğ* əvəzlənməsini *tk* samitləri əvəz edir: *onurğa-onurtkə*. Azərbaycan dilinin, o cümlədən türk dillərinin dialekt və şivələrində *q-ğ* samit keçidi daha çox söz sonunda müşahidə edilir. Bəzən Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində *ğ* səsinə, digərlərində isə *x* səsinə üstünlük verilir: *otaq- otağ- otax*; *bacaq- bacağ- bacax*; *alaq- alağ- alax* və s. Maraqlı cəhət budur ki, Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *axsaq*, *axmaq*, *ağsaqqal* və s. qəbildən olan sözlər türk dillərinin əksəriyyətində *ks* samitlərinin birgə tələffüzü kimi işlənir: *aksak* (türk dili) -*aksak* (qazax dili) – *aksak* (qırğız dili) – *âksâk* (özbək dili) – *aksak* (tatar dili) – *aksak* (uyğur dili); *ağsaqqal* (Azərbaycan dili) -*aksakal* (türk dili) – *aksakal* (qazax dili) – *aksakal* (qırğız dili) – *aksakal* (özbək dili) – *aksakal* (tatar dili) – *aksakal* (türkmən dili) – *aksakal* (uyğur dili) və s. (4, 10-11)

T > d samit əvəzlənməsi: Türk dillərinin dialekt və ağızlarında *kar* samitin cingiltili samiti əvəzlənməsi hadisəsi hesab edilir və bu hadisə bütün türk türkcələrində müşahidə olunur. *t-d* əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin Qazax və Naxçıvan dialektlərində, əsasən söz əvvəlində yalnız bir neçə leksik vahiddə təsadüf edilir: *dər < tər*; *dərriyif < tərliyib*; *tüstü < düşdü* (Qazax); *dərbənmək – tərpanmək*; *dərbətmir < tərpatmir* (Naxçıvan) və s. (7, 82) Məsələn, götürək Naxçıvan dialektində işlənən *dərbətmək* leksik vahidini. Bu şivə sözü Türkiyə türkcəsində *gəprenmək*, Azərbaycan türkcəsində *tərpanmək*, türkmən türkcəsində *gəprenmək*, uyğur türkcəsində *tərpanmək*. (4, 162- 163) fonetik variantlarında işlənir və *t-d* əvəzlənməsi bu sözün əvvəlində müşahidə olunur. Və yaxud, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində işlənən *dökməx* feildən ibarət leksik vahidə nəzər salaq. Bu söz Türkiyə türkcəsində *dökmək*, Azərbaycan ədəbi dilində *tökmək*, qazax türkcəsində *töqüv*, qırğız türkcəsində *töqü*, özbək türkcəsində *tökmâk*, tatar türkcəsində *tüqü*, türkmən türkcəsində *dökmək*, uyğur türkcəsində *tökmâk* (4, 186- 187) fonetik variantlarında işlənir. Müşahidələrimiz göstərir ki, *t* samitinin *d* samitinə nisbətən formalaşma və yaranma tarixi daha qədimdir. Bunu Göytürk abidələrində *t* samiti ilə başlanan sözlər də sübut edir: *taq-dağ*; *tirik-diri*; *tər-dər* və s.

D > t samit əvəzlənməsi: İstər Azərbaycan ədəbi dilində, istərsə də dialektlərində cingiltili samitin *kar* samitlə əvəzlənməsi hadisəsi hesab olunur. *d-t* samit əvəzlənməsinə türk dillərində sözün müxtəlif mövqelərində rast gəlinir. Məs; *döl-töl*; *don – ton*; *söyüd- söyüt*; *qanad- qanat*; *daş- taş*; *dağ – tağ* və s. Azərbaycan dilinin Qax şivəsində işlənən *taralmax* (feil: *daralmaq*) sözü ilə fikrimizi əsaslandırmaq. Bu söz Türkiyə türkcəsində

daralmak, Azərbaycan ədəbi dilində *daralmaq*, başıqırd türkcəsində *tarayın//tarayı tosöv*, qazax türkcəsində *tarıliv*, uйğur türkcəsində *tarü*, özbək türkcəsində *târâymâk*, tatar türkcəsində *tarayi*, türkmən türkcəsində *dâralmak*, uйğur türkcəsində *taraymak* (4, 148-149) şəkillərində və *d-t* samit əvəzlənməsi ilə işlənir. Türk dillərində və dialektlərində sözün müxtəlif mövqelərində çıxış edən *d-t* əvəzlənməsi qədim türk abidələrinin dilində ümumtürk əlamətidir. Azərbaycan dilinin Qax şivələri sözün ilkin fonetik tərkibini qoruyub saxlamışdır: *tuş, tuşman, tarax, tukan, tikən* və s.

Z > s samit əvəzlənməsi: Bu samitlərin bir-birini əvəz etməsi hadisəsi türk dillərində xeyli sayda sözlərdə müşahidə olunur. Bu hadisəyə, əsasən Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində daha çox təsadüf edilir. “Lakin Muğan qrupu şivələrində və cənub qrupu dialekt və şivələrində *z* səsi ilə yanaşı *s* samitinin də işlənməsinə rast gəlirik. Məs.: *palas, qarpıs, uldus, xorus, payıs, doqqus* və s. Tarixən və müasir vəziyyətdə qarşılıqı olan səslərin, həmçinin *z-s-nin* bir-birini əvəz etməsi ümumtürk dilləri və dialektləri üçün təbii haldır.

Məsələn, sonu *s* samiti ilə bitən *atlas* (parça növü) sözünə ümumtürk dillərində nəzər salsaq görürük ki, bu söz Türkiyə, Azərbaycan, başıqrd, qazax, qırğız, özbək, tatar, qaqauz, uйğur dillərində *s* samiti ilə, yalnız türkmən dilində *z* samiti ilə çıxış edir.

v-ğ-q-x-y samiti əvəzlənməsi: Ümumtürk dillərində bu səslər bəzən paralel işlənmiş, bəzən də bir-birini əvəz etmişdir. Məsələn, qırğız dilində *dağ* və *sağ* sözlərində *v* səsi ilə *ğ* səsi paralel (*tav < tağ; sav < sağ*) işlənir. Karaim dilində də eyni sözün həm *ğ*, həm də *v* səsi ilə işlənməsi faktına rast gəlirik. Məs.: *oğul > uvul; bağır > bavur; buğ > buv; soğuk > suvuk; tağ > tav; koğ > kuv; yağ > yav; ağır > avur; uйğur > uyvur* (10, 108; 11, 239)

Türkoloji ədəbiyyatdan məlum olur ki, müasir Azərbaycan dilindəki *yaxın* sözü türk dillərində tarixən həm *yağuuq*, həm də *yavuuq (yağut // yavuk)* (12, 254) formasında olmuşdur. Bu sözün, yəni *yaxın* zərfinin iki formada işlənməsi halı Azərbaycan dilində də vardır. Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrində *yaxın* zərfi *yaviq // yavuuq* şəklində işlənir. *Yaxın gəl* cümləsi *yavuuq gəl, yaviq gəl* formasında deyilir. Yardımlı və Zəngilan şivələrində belə faktlar, yəni *ğ > v* əvəzlənməsi (*avız // ağız*) çoxdur (10, 108; 13, 109).

Azərbaycan dilində *v* səsi ilə *y* səsinin paralel işlənməsi və ya bir-birinin əvəz etməsinə aid faktlar daha çoxdur. Məs.: *alov // aloy, oxlov // oxloy, quzov // quzoy, qırov // qıroy, tulov // tuloy, buzov // buzoy, bulov // buloy, kosov // kosöy, güpov // güloy, sıvıq // sıyıq, suvat // suyat, kövrəlmək // köyrəlmək və s.* Qeyd etməliyik ki, burada həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm şivələrdə işlənən sözlər verilmişdir ki, bu dil faktlarından da aydın görünür ki, *v-y-q* samit əvəzlənməsi Azərbaycan danışığı dilində intensiv şəkildə çıxış edir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *soyutmaq*

Qazax dialektində rast gəlik. Türk dillərindən bu hadisəni özündə mühafizə edib saxlayan uyğur dilidir (17, 79). **G-q** samit əvəzlənməsi hadisəsinə Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax və Ayrım şivələrində təsadüf olunur. Bu hadisəyə ən çox Anadolunun şimal-şərq dialektlərində (Çorum, Amasya, Çankırı) rast gəlik (17, 80).

Bu samit əvəzlənmələrinin hər birinin ayrı-ayrılıqda türk dillərinin dialekt və ağızlarında işlənməsi böyük bir araşdırmanın mövzudur, bunu bir məqalə həcmində şərh etmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

11. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
12. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğəti-it-türk. "Ozan", Bakı, IV cild. 2006
13. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğəti-it-türk. "Ozan", Bakı, I cild. 2006
14. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. Ankara, 1993
15. Kazımov İ. Axısqa türkləri: dil, tarix, folklor. Bakı. "Elm və təhsil", 2012
16. Исхаков Ф.Г. Местоимения. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. Изд-во. А.П. ССР. М., 1956.
17. Şirəliyev Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962.
18. Моллазаде С.М. Товары Кахского района. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Баку, 1966
19. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Az.SSR EA nəşriyyatı, 1956
20. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986
21. Мусаев К.М. Грамматика караимский язык.
22. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразованиях в азербайджанском языке. М., 1966
23. Гамзаев Т.Б. О чередовании "ğ v" в некоторых товарах азербайджанского языка. Вопросы диалектологии тюркских языках, том IV, Баку, 1966
24. Асланов В. О путях установления первичный корней слов с репродуктивными аффиксами в тюркских языках (по материалу азербайджанского языка). Исследования по грамматике и лексике тюркских языках. Ташкент, 1965
25. Коноков А.С. Некоторые фонетические и лексические особенности чувашских диалектах. Вопросы диалектологии тюркских языков. т. II, Баку, 1960
26. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
27. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008

Q.Masadiyev

**Replacement of consonants in Turkish
languages and dialects**

Summary

One of the events that reflects the characteristics of Turkish languages, dialects and slangs is the replacement of consonants. Studying and investigating the substitution of the consonants in the dialects of the Turkish languages is a subject of great research, but in this article we have tried to explore the most specific phenomena in the dialects.

In the dialects of the Turkish languages, a number of events occur as a result of substitution of consonants, such as consonants, or clanging. In the dialect and slangs of Turkish languages, we have investigated that the substitution of consonants occurs at the beginning of the word, both in the middle and at the end of the word.

From the Turkic literature it becomes clear that, in modern-day Azerbaijani The word *yaxın* is in Turkish historically both *yağınq*, as well as *yavıq* (*yağut* // *yavuk*). This word, I mean close envelope in two forms processed carpet there are also in Azerbaijani.

Г.Машадиев

**Обязательный эффект согласных в
общих турецких языках и диалектах**

Резюме

Замена согласных общих турецких языках имеет большое исследование, но мы в этом тексте хотели разобратся о специфические роль диалектах.

Изучение и исследование замещения согласных в диалектах тюркских языков является предметом большого исследования, но в этой статье мы попытались исследовать наиболее специфические явления в диалектах. Замена согласных в общих турецких языках оглушение или озвончение.

Общих турецких языках согласные пишется и в начале слова, и в середине слова и в конце слова, и это все исследовано.

Из тюркской литературы становится ясно, что в современном азербайджанском языке слово *yaht* в турецком языке исторически и *yağiq*, и *yavıq* (*yağut // yavuk*).

Этим словом я имею ввиду закрытый конверт в двух вариантах обработанного ковра, также есть на азербайджанском языке.

Rəyçi: Cəfər Cəfərov
Filologiya elmləri doktoru, professor